

ХРОНОТОП ПУСТЕЛІ У РОМАНІ ІСАМА РАСЕМА «АФРИКАНСЬКИЙ ТАНЕЦЬ»

DESERT CHRONOTOPE IN ISAM RASEM'S NOVEL *AFRICAN DANCE*

Рибалкін С.В.,

orcid.org/0000-0002-0194-9395

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри східної і слов'янської філології

Київського національного лінгвістичного університету

Дослідження присвячене аналізу хронотопу пустелі у романі Ісама Расема «Африканський танець». Метою статті є визначення ролі та функцій пустельного простору-часу у художній структурі твору, його впливу на розвиток сюжету та формування образів персонажів. Об'єктом дослідження виступає роман «Африканський танець», предметом – особливості реалізації хронотопу пустелі в тексті та його взаємозв'язок з іншими елементами художньої системи твору. Актуальність дослідження зумовлена зростаючим інтересом до арабської літератури та постколоніальних студій, а також недостатньою вивченістю творчості Ісама Расема у літературознавстві. Аналіз хронотопу пустелі дозволяє глибше зрозуміти художній світ роману та його філософську проблематику, розкрити особливості авторського стилю та його місце у контексті сучасної арабської прози.

У статті застосовано комплексний підхід із використанням методів структурно-семіотичного, наратологічного та герменевтичного аналізу. Теоретичною основою дослідження слугують праці М. Бахтіна, Ю. Лотмана, Ж. Женетта та ін. Особлива увага приділяється висвітленню символічного значення пустелі як межового простору між реальним та міфологічним світами. Аналізується вплив пустельного хронотопу на трансформацію головного героя та інших персонажів, зокрема Абу Джанзіра, Марван-бея та Аріфа аль-Бішарі. Досліджується роль пустелі у розкритті основних тем роману: самотності, пошуку ідентичності, провини та спокути. Простежується, як через хронотоп пустелі автор створює багатшарову реальність, де переплітаються історичний час, міфологічний цикл та індивідуальний досвід персонажів.

У роботі розглядається зв'язок між просторовими характеристиками пустелі (безмежність, пустота, мінливість) та часовими аспектами роману (циклічність, позачасовість, тривалість). Аналізується, як хронотоп пустелі впливає на наративну структуру твору, зокрема на чергування різних часових пластів та зміну оповідних перспектив. Особлива увага приділяється дослідженню мотиву подорожі через пустелю як ключового елемента сюжету та його символічного значення у духовних пошуках героїв. Розглядається також взаємодія хронотопу пустелі з іншими просторовими образами роману, зокрема оазисом, містом та водною стихією.

У висновках підкреслюється ключова роль хронотопу пустелі у формуванні художньої цілісності роману та розкритті його філософського змісту. Визначається місце «Африканського танцю» у світлі традиції зображення пустелі в арабській літературі та його внесок у трактування цього образу. Дослідження відкриває перспективи для подальшого вивчення творчості Ісама Расема та сучасної арабської прози в аспекті просторово-часової організації художнього тексту.

Ключові слова: ідентичність, магічний реалізм, постколоніальна література, пустеля, хронотоп, художній простір.

This research is dedicated to an analysis of the desert chronotope in Issam Rasseem's novel *African Dance*. The aim of the article is to determine the role and functions of the desert space-time in the artistic structure of the work, its influence on plot development and character formation. The object of the study is the novel *African Dance*, while the subject is the peculiarities of the desert chronotope's realisation in the text and its interrelation with other elements of the work's artistic system. The relevance of the study is determined by the growing interest in Arabic literature and postcolonial studies, as well as the insufficient exploration of Issam Rasseem's works in literary studies. The analysis of the desert chronotope allows for a deeper understanding of the novel's artistic world and its philosophical issues, revealing the author's style peculiarities and his place in the context of contemporary Arabic prose.

The article employs a comprehensive approach using methods of structural-semiotic, narratological and hermeneutic analysis. The theoretical foundation of the research is based on the works of M. Bakhtin, Y. Lotman, G. Genette and other scholars. Particular attention is paid to examining the symbolic meaning of the desert as a liminal space between the real and mythological worlds. The study analyses the influence of the desert chronotope on the transformation of the main character and other personages, particularly Abu Janzir, Marwan Bey and Arif al-Bishari. It explores the desert's role in revealing the novel's main themes: loneliness, search for identity, guilt and atonement. The research traces how the author creates a multi-layered reality through the desert chronotope, where historical time, mythological cycle and individual experiences of characters intertwine.

The paper examines the connection between the spatial characteristics of the desert (infinity, emptiness, changeability) and the temporal aspects of the novel (cyclicality, timelessness, duration). It analyses how the desert chronotope affects the narrative structure of the work, particularly the alternation of different time layers and changes in narrative perspectives. Special attention is given to exploring the motif of journey through the desert as a key element of the plot and its symbolic meaning in the characters' spiritual quests. The interaction of the desert chronotope with other spatial images in the novel, such as oasis, city and water element, is also considered.

The conclusions emphasise the key role of the desert chronotope in forming the artistic integrity of the novel and revealing its philosophical content. The place of *African Dance* in the light of the desert depiction tradition in Arabic literature and its innovation in interpreting this image are outlined. The study opens perspectives for further exploration of Issam Rasseem's works and contemporary Arabic prose in terms of the spatial-temporal organisation of literary text.

Key words: artistic space, chronotope, desert, identity, magical realism, postcolonial literature.

Постановка проблеми. Дослідження хронотопу пустелі у сучасній арабській літературі набуває актуальності у зв'язку зі зростаючим інтересом до просторово-часової організації художніх текстів. Пустеля як ключовий образ арабської культури відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності та літературної традиції. Образ пустелі в арабській літературі еволюціонував від традиційного символу випробувань, асоційованих зі стихією, до складного багатовимірного хронотопу, що відображає сучасні соціокультурні реалії. Пустеля в арабській літературі виступає і як географічний простір, і як культурний феномен, що формує особливий тип художнього мислення та світосприйняття. Так, зокрема, у романі Ісама Расема «Африканський танець» пустеля є центральним елементом художньої структури твору. Дослідження хронотопу пустелі дозволяє простежити трансформацію традиційних літературних форм і в контексті культурного взаємовпливу. Сучасні арабські письменники переосмислюють образ пустелі, надаючи йому нових значень та функцій, що відображають складні процеси культурної гібридизації. Це підкреслює необхідність детального аналізу хронотопу пустелі у романі «Африканський танець» для розуміння його місця у сучасній літературі.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Аналіз хронотопу пустелі у романі Ісама Расема «Африканський танець» пов'язаний із завданнями постколоніальних студій. Зокрема, дослідження дозволяє простежити, як через просторово-часову організацію тексту розкриваються теми колоніального минулого, культурної гібридності та пошуку ідентичності. Важливість дослідження хронотопу пустелі підкреслюється також у зв'язку із посиленням інтересу до магичного реалізму в арабській літературі. Пустеля часто виступає простором, де реальне переплітається з фантастичним, створюючи особливу атмосферу помежів'я. Аналіз просторово-часових відносин у літературному творі відтак дає ключ до розуміння авторської картини світу та особливостей художнього мислення, важливими елементами якого є алюзії на фольклорні мотиви, казки та магичні історії.

Аналіз хронотопу пустелі у романі Расема можливий і з використанням екокритичних підходів літературознавства. Дослідження просторових

образів природи у сучасній літературі дозволяє краще зрозуміти складні взаємовідносини між людиною та навколишнім середовищем у світлі глобальних екологічних викликів. Вивчення хронотопу пустелі також має важливе значення для розуміння процесів деколонізації. Переосмислення просторових образів, зокрема пустелі, у постколоніальній літературі є способом перегляду історії, подолання колоніальних стереотипів та створення нових форм культурної ідентичності.

Поняття хронотопу, введене М. Бахтіним, залишається одним із ключових інструментів аналізу художнього тексту. Дослідник свого часу визначив хронотоп як «взаємозв'язок часових і просторових відносин, художньо освоєних у літературі» [6]. Ця концепція стала основою для подальших досліджень просторово-часової організації літературних творів. Ю. Лотман розвинув ідею Бахтіна, розглядаючи художній простір як «модель світу автора, виражену мовою його просторових уявлень» [8]. Лотман підкреслював важливість просторових моделей у формуванні картини світу та їхню роль у створенні смислів тексту. Ж. Женетт у своїх наратологічних дослідженнях звернув увагу на темпоральні аспекти оповіді, розробивши концепцію наративного часу [7].

Сьогоднішні дослідники продовжують розвивати концепцію хронотопу. Наприклад, Коркішко розглядає часопростір як формотворчу категорію художнього тексту [2, с. 388], а Мельникова та Гастинщикова вивчають особливості хронотопу в художній літературі постмодернізму [3, с. 91–93]. Окремі розвідки присвячені часопросторовій проблематиці у літературознавчих і фольклористичних дослідженнях та перекладах [4, с. 66–71; 1], що є актуальним у контексті сприйняття «Африканського танцю» україномовним читачем.

Метою статті є визначення ролі та функцій пустельного простору-часу у художній структурі твору, його впливу на розвиток сюжету та формування образів персонажів.

Виклад основного матеріалу. Хронотоп пустелі у романі «Африканський танець» характеризується трьома ключовими просторовими аспектами: безмежністю, пустотою та мінливістю. У поєднанні характеристики формують фізичний простір роману, впливають на внутрішній світ персонажів та розвиток сюжету. Безмежність пустелі постає як домінуюча просторова харак-

теристика, що створює відчуття нескінченності та відкритості: «Де не дістане погляд – усюди нескінченний дрімотний пісок» [5, с. 59]. Ця безкрайність формує фізичний ландшафт роману, а також символізує безмежність людського духу та можливостей для трансформації.

Пустота, як друга важлива характеристика, описує фізичну відсутність об'єктів, і водночас створює простір для внутрішніх змін героїв. Підтвердження знаходимо у роздумах одного із персонажів: «Простори пустелі стали моїм домом і моїм справжнім життям, яке було в мене й буде. Це як магія, що потужно впливає на мою мінливу природу» [5, с. 45]. Пустота пустелі стає каталізатором для самопізнання та трансформації.

Мінливість пустелі, третя ключова характеристика, проявляється у постійній зміні ландшафту під впливом вітру та сонця, у здатності простору впливати на трансформацію самих персонажів. Це яскраво ілюструється в описі здібностей Марвана: «Марван часто виявляв риси тієї здобичі, на яку він полював, перш ніж спіймати. Ця його надзвичайна здатність перевтілюватися жахала тих, хто мав із ним справу. Виглядало як магія...» [5, с. 35]. Здатність до трансформації є прямим відображенням мінливої природи пустелі.

Часові аспекти хронотопу пустелі в романі не менш важливі за просторові. Вони створюють унікальне сприйняття часу, яке суттєво відрізняється від лінійної моделі часу «цивілізованого», тобто урбанізованого, світу. Ключовими часовими характеристиками є циклічність, позачасовість та тривалість. Циклічність найяскравіше простежується через повторюваність ритуалів та природних циклів, в описі священної церемонії: «Після трьох ночей танців і таємничих африканських ритуалів чаклун голосним криком наказав одноплемінникам віднести бамбуковий ящик і його вміст до великого каскаду водоспадів, схованого глибоко в джунглях... з яких бере свій початок життєдайний Ніл, що підтримує своїми водами людей у найвіддаленіших країнах» [5, с. 8].

Позачасовість є другим важливим аспектом. Вона проявляється у відчутті застигlosti часу, де минуле, теперішнє і майбутнє зливаються в єдине. Це відображено і у словах наратора: «Сто дев'яносто років. Сто дев'яносто довгих літ і кілька місяців триває моя біда, моя історія, оповідачем якої я виступаю» [5, с. 82]. Цитата підкреслює, як непомітно і неухильно стираються у пустелі межі між різними часовими періодами.

«Тривалість» пов'язана із суб'єктивним відчуттям «розтягнутості» окремих моментів, коли кожна мить може здаватися вічністю: «Повертаючись зі своїх подорожей, я зазвичай

знаходив родину перед вогнищем. Дружина всідалася на зручному кріслі, діти купчилися навколо неї, бавлячись на дорогоцінному перському килимові, і чутно було, як тихо і достойно ллється оповідь про чесноти нашої родини» [5, с. 85].

Таким чином, просторові та часові аспекти хронотопу пустелі у романі «Африканський танець» створюють унікальний художній світ, де безмежність простору поєднується із циклічністю та позачасовістю, формуючи особливе сприйняття реальності персонажами та читачами. Пустеля – це метафізична сутність, котра впливає на свідомість, ідентичність і зміни, що відбуваються з її мешканцями. Трансформація головного героя під впливом пустелі є одним із центральних аспектів роману. Пустеля стає каталізатором внутрішніх змін, спонукаючи героя до переоцінки власного життя та місця у світі: «Я перестав думати про лезо свого кинджала. Серед природної стихії думки й настрої весь час змінюються, коли ти відкритий світові» [5, с. 72]. Процес трансформації є поступовим і всеохоплюючим, зачіпаючи найглибші пласти особистості: «Так я втратив лік часу і почав позбуватися людської частини свого єства. Зловісне прокляття африканського чаклуна перетворило мене на чудовисько, якому крокодили були саме до пари» [5, с. 95]. Тут простежується завершення трансформації, де герой переживає радикальну зміну своєї сутності, розмиваючи межі між людським і тваринним, реальним і міфічним. Метаморфоза є прямим результатом впливу пустельного хронотопу, який стирає звичні категорії сприйняття та існування.

Хронотоп пустелі також суттєво впливає на інших ключових персонажів роману, кожен з яких по-своєму взаємодіє з цим простором і трансформується під його впливом. Абу Джанзір стає втіленням самої пустелі, її таємничості, небезпеки та невловимості: «Він – той, хто завжди залишається, а ми – як гнучке гілля в нього на шляху. Я тоді відчув себе похованим під усією вагою водної товщі, що приховувала руїни фараонового храму» [5, с. 20]. Цитата показує, як Абу Джанзір перетворюється на живе втілення пустельного хронотопу, стаючи невіддільною частиною цього простору.

Марван-бей, у свою чергу, розкриває під впливом пустелі свою здатність до метаморфоз: «Марван часто виявляв риси тієї здобичі, на яку він полював, перш ніж спіймати. Ця його надзвичайна здатність перевтілюватися жахала тих, хто мав із ним справу» [5, с. 35]. Здатність до трансформації є прямим відображенням мінливої природи пустелі, яка впливає на Марвана, роблячи його своєрідним медіатором між світом людей і світом природи.

Аріф аль-Бішарі, інший важливий персонаж твору, проходить через процес самопізнання і внутрішнього пошуку: «Аріф десь вештався та нарешті повернувся, добряче заклопотаний. Мене теж не покидали думки. Я намагався привести до спільного знаменника різноманітні й мінливі частини моєї натури» [5, с. 46]. Цитата ілюструє, як пустеля стає простором для рефлексії та самоаналізу, спонукаючи до пошуку цілісності. Хронотоп пустелі стає місцем, де реальне і міфологічне переплітаються, створюючи унікальну атмосферу магічного реалізму, як от в описі зустрічі з Абу Джанзіром: «Абу Джанзір засоромився й завмер. Користаючись нагодою, я взявся стріляти просто в ціль – тут важко було не влучити, проте кулі не наносили тварюці жодної шкоди. А шейх Гаріб у цей час сидів на лаві та, як ніби нічого й не сталося, лукаво посміхався» [5, с. 76]. Зображувана сцена демонструє, як у просторі пустелі реальність і міф стають нерозрізненими, створюючи особливий вимір існування, де звичні закони фізичного світу перестають діяти.

Пустеля також уособлює традиційну метафору духовного пошуку та випробування персонажів. Вона стає своєрідним полігоном для перевірки людських можливостей і обмежень: «Я усвідомлював, що не зміг помститися чудовиську, і мої шанси на розплату ставали дедалі примарнішими. Важко боротися з надприродними силами, таємниць яких тобі не розкрити» [5, с. 78]. Пустеля стає місцем зіткнення людини з власними обмеженнями та надприродними силами, спонукаючи до самоаналізу та духовного зростання.

У романі «Африканський танець» пустеля не є ізольованим простором, а виступає живим організмом, що взаємодіє з іншими просторовими образами, створюючи складну екосистему значень та символів. Оазис у романі вириває як зелений острів надії серед піщаного моря. Він створює живий контрапункт до безжальної порожнечі, втілюючи діалектику життя і смерті, родючості і безпліддя. Символом цього оазису стає пальма шейха Гаріба: «Пальма гойдалася від вітру, а листя її крони награвало протяжну мелодію, що звеселяла моє серце відчуттям перемоги. Я зіскочив із дерева й опинився в обіймах піску» [5, с. 33]. Пальма – не просто дерево, це – камертон життя, що своїм шелестом налаштовує душу героя на мелодію надії. Однак, стрибок із пальми в обійми піску символізує нерозривний зв'язок оази з пустелею, їх взаємопроникнення та взаємозалежність. Якщо пустеля – це царство природи, то будь-яке навіть невеличке скупчення людських обійсть у романі постає форпостом цивілізації, островом людських законів серед моря безмеж-

ного природного хаосу: «Величезні двері обійстя розчинилися і на вході постав сам хазяїн. Він покликав Марвана на ім'я – так, неначе знав його раніше» [5, с. 64]. Двері – немов портал між двома світами: диким, непередбачуваним світом пустелі і впорядкованим, але обмеженим світом селища. Однак, персонажі, які пройшли через горнило пустелі, вже не можуть повністю влитися в осілий ритм життя, несучи у собі в серці частинку безмежжя та дух свободи.

Водна стихія у романі виступає як зворотна тотожність пустелі – така ж безмежна і загадкова. Вона створює паралельний вимір, де діють свої закони і ховаються таємниці: «Здоровенне тіло чудовиська вкотре зникло у пучині – оберігати руїни давнього монастиря, що ще з фараонівських часів, причаївся десь там глибоко на дні» [5, с. 77]. Вода тут – інший всесвіт, що співіснує з пустелею, створюючи складну просторову архітектоніку роману. Чудовисько, котре зникає у пучині, стає своєрідним Хароном, що курсує між царством живих і світом минулого, уособленого в руїнах монастиря. Пустеля ж у романі – не просто декорація, вона активний учасник дії, каталізатор внутрішніх процесів персонажів, що допомагає розкрити ключові теми твору. Пустеля стає дзеркалом душі, де герої зустрічаються з власною самотністю. Це безмежжя піску посилює відчуття ізоляції, змушуючи персонажів поринути у глибини власного «Я»: «Я не знаходив спокою на суші та серед людей і поволі перетворювався на чудовисько. Мене знову почав спопеляти вогонь ненависті, люті проти дурної людської природи...» [5, с. 94]. Ця метаморфоза – не зміна зовнішності, а глибинна трансформація особистості під впливом тотальної самотності, яку може запропонувати лише пустеля.

Пустеля стає своєрідним плавильним котлом ідентичності, де старі уявлення про себе розплавляються під палючим сонцем самопізнання: «Я згадував своє минуле. У перших подорожах по роботі я просто божеволів, сумуючи за дітьми та згадуючи, як ми з мамою просвітлювали їхній розум і серця» [5, с. 93]. Ці спогади – не тільки ностальгія, а болісний процес переоцінки власного «Я», де пустеля виступає каталізатором внутрішніх змін. Пустеля перетворюється на чистилище для душі, тут персонажі стикаються з власною совістю і шукають шляхи спокути: «Я каюся, що так склалася доля, коли батько змушений поневірятися світами і робити жорстокі речі, не маючи змоги бути поруч із рідними вічно» [5, с. 93]. Ця сповідь серед пісків – і визнання провини, і, водночас, початок довгого шляху до спокути, де пустеля виступає і суддею, і свідком.

Таким чином, хронотоп пустелі у романі «Африканський танець» перетворюється на складний багатовимірний простір, де фізичне переплітається з метафізичним, а зовнішнє – з внутрішнім. Пустеля взаємодіє з персонажами, випробовує їх, змінює і відкриває їм нові грані власної особистості. Це – універсальний символ, котрий уміщує в собі всю складність людського буття – від найглибшої самотності до найвищих проявів духовного пошуку.

Висновки та перспективи досліджень.

У романі «Африканський танець» Ісама Расема хронотоп пустелі постає як фундаментальний елемент художньої структури твору, що виходить далеко за межі просторово-часового тла. Пустеля в романі – це живий, багатогранний образ, котрий виконує низку ключових функцій. По-перше, пустеля виступає як катализатор трансформації персонажів – простір, де відбувається глибинна метаморфоза особистості. По-друге, хронотоп пустелі органічно поєднує реальне з міфічним, а минуле з теперішнім. По-третє, пустеля стає простором екзистенційного пошуку, де персонажі стикаються з фундаментальними питаннями буття. Як зазначає головний герой: «Важко боротися з надприродними силами, тасмниць яких тобі не розкрити» [5, с. 78]. Таким чином, хронотоп пустелі у романі виступає не тільки художнім прийомом, а й складним багатфункціональним елементом, що формує унікальну поетику твору і визначає його філософську глибину.

Роман «Африканський танець» Ісама Расема займає особливе місце у традиції зображення пустелі в арабській літературі, одночасно продовжуючи та переосмислюючи її. З одного боку, Расем

спирається на традиційне сприйняття пустелі як простору випробувань і духовного пошуку, що характерно для класичної арабської літератури. Це видно в описах подорожей головного героя: «Я блукав у пошуках засобів до існування, поки не дістався порту та не зустрів старого друга, якому належав один із човнів, що вели морський промисел» [5, с. 87]. З другого боку, автор значно розширює символічне значення пустелі, перетворюючи її на складний багатовимірний хронотоп, що втілює ідеї постколоніалізму та магійного реалізму. Це особливо помітно в сценах, де реальність змішується з фантастикою, як от в описах міфічного прихистку Абу Джанзіра [5, с. 77]. Крім того, Расем використовує образ пустелі для осмислення тем ідентичності, провини та спокути у світлі постколоніального досвіду, що є новаторським рішенням для арабської літератури.

Дослідження хронотопу пустелі у романі «Африканський танець» відкриває низку перспективних напрямків для подальших літературознавчих розвідок: порівняльний аналіз хронотопу пустелі у творчості Ісама Расема та інших сучасних арабських письменників; осмислення впливу постколоніальної теорії на трансформацію образу пустелі в арабській літературі кінця ХХ – початку ХХІ століття; аналіз взаємодії хронотопу пустелі з іншими просторовими образами (місто, водна стихія, оазис) у світлі теорії гетеротопії Мішеля Фуко; вивчення ролі хронотопу пустелі у формуванні наративної структури роману, зокрема його впливу на темпоральність оповіді та фокалізацію. Окреслені напрямки сприятимуть розширенню теоретичних підходів до аналізу просторово-часової організації художнього тексту у сучасному літературознавстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іванова А.О. Відтворення художнього часу й простору в літературному тексті (на матеріалі українськомовних перекладів романів жаків). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія*, Т. 29(68), № 1, 2018. С. 99–103.
2. Коркішко В.О. Часопростір як формотворча категорія художнього тексту. *Актуальні проблеми слов'янської філології*, Вип. 23, Ч. I. 2010. С. 388–395.
3. Мельникова К.С., Гастинщикова Л.О. Особливості хронотопу в художній літературі постмодернізму на прикладі романів Джона Фаулза «Жінка французького лейтенанта» та «Волхв». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, серія Філологія № 46, т. 3. 2020. С. 91–93.
4. Олійник О. Часопросторова проблематика у літературознавчих і фольклористичних дослідженнях. *Міфологія і фольклор*, № 3–4(7), 2010. С. 66–71.
5. Расім І. Африканський танець. Роман / пер. з араб. С. Рибалкіна. Київ : Ніка-Центр, 2024. 112 с.
6. Bemong, N., and Borghart, P., De Dobbeleer, M., Demoen, K., De Temmerman, K., Keunen, B. Bakhtin's Theory of the Literary Chronotope: Reflections, Applications, Perspectives. Gent, Academia Press, 2010.
7. Genette, G. *Figures : essais*. Paris : Éditions du Seuil, 1966.
8. Lotman, J. *The Structure of the Artistic Text*. University of Michigan, 1977.